१६

346sk16

भ्वादिप्रकरणे- भूधातोः लिङि लुङि लृङि च रूपसाधनम्

प्रस्तावना

तिङन्तस्य पूर्वपाठेषु लट् लिट् लुट् लृट् लोट् लङ् चेति लकाराः पठिताः। अस्मिन् पाठे लिङ् लुङ् लृङ् चेति त्रयो लकाराः पठनीयाः सन्ति।

एषु लिङः विधिलिङ् आशीर्लिङ् इति भागद्वयमस्ति। आज्ञा अनुरोधः याच्ञा इत्यादयो भावाः भाषया प्रकट्यन्ते। तदर्थं विधिलिङ् लकारस्य प्रयोगः बाहुल्येन भवति। लिङ् लकारः कमपि विशिष्टं कालं न द्योतयति, क्रियायाम् प्रेरणं द्योतयति। आशीर्लिङ् आशीर्वादार्थे प्रयुज्यते।

अतीतकालीनायाः क्रियायाः प्रकटनाय लुङ् सुप्रसिद्धः प्राचीनसाहित्येषु प्रचुरं प्रयुक्तः लकारः। लुङ् विकरणभेदेन बहुविधो भवति। अस्मिन् पाठे लुङः साधारणप्रक्रिया प्रदर्श्यते। अवशिष्टानि सूत्राणि कानिचन अग्रे वक्ष्यन्ते।

अल्पप्रयोगः भवति लृङ्लकारस्य। तथापि लोके प्रयोगवशात् अत्र उपस्थाप्यते। क्रियातिपत्तौ गम्यमानायाम् अस्य प्रयोगो भवति।

भूधातोः एषु लकारेषु रूपाणि प्रदर्श्यन्ते। अन्येषु भूधातुतुल्येषु धातुषु प्रक्रिया रूपाणि च विद्यार्थिना स्वयमूह्यानि।

उद्देश्यानि

इमम् पाठं पठित्वा भवान् -

- विध्यादीन् बुध्यात्।
- लिङो भेदान् ज्ञास्यति।
- आज्ञादिकं कर्तुं योग्यस्य लकारस्य प्रयोगे समर्थो भवेत्।
- सर्वासाम् अतीतकालीनानाम् क्रियाणां प्रकटनाय लुङः प्रयोगं विज्ञास्यति।
- क्रियातिपत्तिश्चेत् को लकारः प्रयोक्तव्यः इति जानीयात्।

विधिलिङ् लकारः

[१६.१] विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्॥ (३.३.१६१)

सूत्रार्थः - विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु एषु अर्थेषु धातोः लिङ् स्यात्।

सूत्रव्याख्या - सूत्रमिदम् विधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयमस्ति। विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु (७/३) लिङ् (१/१)। धातोः (५/१), प्रत्ययः (१/१), परश्च (१/१) चैषामधिकारः आयाति। विधिः च निमन्त्रणं च आमन्त्रणं च अधीष्टः च संप्रश्नः च प्रार्थनं च इति विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनानि, तेषु विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। सूत्रार्थो भवति - विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु अर्थेषु विद्यमानाद् धातोः परं लिङ् प्रत्ययः भवति।

विध्यादिशब्दानाम् अर्थः अधस्तात् उपन्यस्यते -

१) विधिः - वयसा अधिकारेण वर्णेन वा निकृष्टस्य भृत्यादेः (कनिष्ठस्य) प्रवर्तनम् हि विधिः। वक्तुः वचनेन श्रोता कर्मणि प्रवर्तते, प्रेरितो भवति। अत्र आज्ञा भवति विधिः। उदाहरणम् - भृत्यं स्वामी वदति - भवान् वस्त्रं क्षालयेद् इति। शिष्यम् आचार्यः आह – त्वं वेदं पठेः। सेवकं स्वामी आह – जलम् आनयेः। भृत्यस्य अकरणे यद्यपि पापं न भवति, तथापि स दण्डार्हः भवति। शास्त्रवचनानि प्रायः आज्ञारूपेण सन्ति। यथा - सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात्। स्वर्गकामो यजेत।

२) निमन्त्रणम् - नियोगकरणं हि निमन्त्रणम्। त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलः इत्यादिवचनानि श्रुतिस्मृतिशास्त्रेषु सन्ति। शास्त्रवचनम् अनुसृत्य यस्य गृहे श्राद्धादिकर्म अस्ति स यथाशास्त्रं ब्राह्मणादीन् भोजनाय आह्वयति। तत्र यदि आहूतः भोजनाय न गच्छति तर्हि शास्त्रमर्यादायाः उल्लङ्घनात् शास्त्रानुसारं पापभाग् भवति, तस्य पापम् अधर्मः प्रत्यवायः भवति। अतः एतत् अवश्यकर्तव्यम् अस्ति। ईदृशं नियोगकरणं हि निमन्त्रणम्।

३) आमन्त्रणम् - कामचारानुज्ञा हि आमन्त्रणम्। यथेच्छम् आचारणम् कामचारः। यथा गृहम् आगतम् अतिथिम् गृहस्वामी आह – इह आसने उपविशेत् भवान्। परन्तु अतिथिः स्वेच्छानुसारम् अन्यत्र एव उपविशति। अतिथेः तथा आचरणेन तस्य न कोऽपि प्रत्यवायः, अधर्मः भवति। एवञ्च अत्र अतिथिं प्रति आज्ञा अपि नास्ति। आमन्त्रणशब्दस्य साम्प्रतिकाः आह्वानम् इति अर्थं बहुधा मन्यन्ते। परन्तु केवलम् आह्वनमेव आमन्त्रणम् इति न। यथा मित्र इदं फलं खादेः त्वम् इति वाक्ये क्रियायां प्रवर्तनम् अस्ति। अत्र खादनाय प्रेरणमस्ति। एवं कस्यामपि क्रियायाम् प्रेरणम्, यत्र आज्ञा नास्ति, अकरणे प्रत्यवायः नास्ति, कामचारः अस्ति, तथा प्रेरणम् आमन्त्रणम्।

४) अधीष्टः (अधीष्टम् इत्यपि क्वचित्) - सत्कारपूर्वको व्यापारो हि अधीष्टम्। सत्कृत्य प्रवर्तनमित्यर्थः। कश्चित् गृही स्वपुत्रम् गुरुकूलम् नीत्वा गुरुम् आह – पुत्रम् अध्यापयेद् भवान्। अत्र

अनेन वचनेन गुरुः अध्यापनकार्ये प्रेरितः। परन्तु अत्र गुरुं प्रति आज्ञा नास्ति, याच्ञा नास्ति, अकरणे गुरोः प्रत्यवायः नास्ति, एवञ्च सम्मानप्रदर्शनपुरःसरं गृही गुरुं प्रति वदति, गुरुं च प्रेरयति। अतः अत्र लिङर्थः भवति अधीष्टः।

५) संप्रश्नः - विचार्य निर्धारणं हि सम्प्रश्नः। संप्रधारणं सम्प्रश्नः। यथा कश्चित् शिष्यः गुरुं प्रति आह – किं भो व्याकरणम् अधीयीय उत शिक्षाम् इति। अत्र प्रश्नं कृत्वा शिष्यः निर्णेतुम् इच्छति।

६) प्रार्थनम् - याच्ञा हि प्रार्थनम्। यथा कश्चित् भिक्षुकः आह - भवानन्नं मे दद्याद् इति। भो भोजनं लभेय।

विध्यादिषु आद्येषु चतुर्षु अर्थेषु प्रवर्तनसामान्यम् अस्ति। अतः तत्र प्रवर्तनात्वम् लिङर्थः। प्रवर्तना हि प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः। यथा अनुचरं प्रति जलम् आनय इति वाक्येन अनुचरस्य जलानयने प्रवृत्तिः भवति। अत एव ईदृशवाक्यप्रयोगः एवात्र व्यापारः। तत्रापि विशिष्य लोटः लिङः वा प्रयोगः। अत्र प्रवृत्तिः प्रेरितनिष्ठा, तदनुकूलव्यापारश्च प्रेरकनिष्ठः। प्रेरकः वाक्यप्रयोगकर्ता।

उदाहरणम् - विध्यादिषु अर्थेषु वर्तमानाद् भूधातोः विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् इति सूत्रेण कर्तरि लिङि ङकारेकारयोः लोपे भू ल् इति स्थिते प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायाम् तिप्-तस्-झि ... इति सूत्रेण तिपि अनुबन्धलोपे भू ति इति स्थिते इतश्च इत्यनेन इकारलोपे भू त् इति स्थितिः जायते।

[१६.२] यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च॥ (३.४.१०३)

सूत्रार्थः - लिङः परस्मैपदानां यासुडागमः स्यात् स ङित् च।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण यासुट् विधीयते। अस्मिन् सूत्रे पञ्च पदानि सन्ति। यासुट् परस्मैपदेषु उदात्तः ङित् च इति सूत्रगतपदच्छेदः। तत्र यासुट् (१/१), परस्मैपदेषु (७/१), उदात्तः (१/१), ङित् (१/१), च इत्यव्ययम्। लिङः सीयुट् इति सूत्रात् लिङः इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते। ङ् इत् यस्य स ङित् इति बहुव्रीहिसमासः। परस्मैपदेषु इत्यस्य परस्मैपदानाम् इति षष्ठ्यन्ततया विपरिणामः भवति। सूत्रार्थो भवति - लिङः स्थाने विहितानां परस्मैपदानाम् यासुट् आगमः भवति, स च उदात्तः इति। यासुट् टित्त्वाद् आद्यन्तौ टकितौ इति परिभाषया आद्यावयवः भवति।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वसूत्रोक्तप्रकारेण भू त् इति स्थितिः। तत्र प्रकृतसूत्रेण त् इति लिङः स्थाने विहितस्य परस्मैपदस्य यासुट् इति आगमे अनुबन्धलोपे भू यास् त् इति स्थितिः भवति। अत्र सागमकस्य यास्त् इति समुदायस्य तिङ् शित् सार्वधातुकम् इति सूत्रेण सार्वधातुकसंज्ञायाम् कर्तरि शप् इति शपि गुणे अवादेशे च भव यास्त् इति स्थितिः जाता। तदा -

[१६.३] लिङः स लोपोऽनन्त्यस्य॥ (७.२.७९)

सूत्रार्थः - सार्वधातुकलिङः अनन्त्यस्य सस्य लोपः भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण लोपः विधीयते। अस्मिन् सूत्रे चत्वारि पदानि सन्ति। लिङः स लोपः अनन्त्यस्य इति सूत्रगतपदच्छेदः। लिङः (६/१), स (६/१) इदं लुप्तषष्ठीकं पदम्, तेन सस्य इति लभ्यते। लोपः (१/१), अनन्त्यस्य (६/१)। अन्ते भवः अन्त्यः। न अन्त्यः अनन्त्यः, तस्य इति तत्पुरुषसमासः। रुदादिभ्यः सार्वधातुके इति सूत्रात् सार्वधातुके इति सप्तम्यन्तं पदम् अनुवर्तते सार्वधातुकस्य इति षष्ठ्यन्ततया च विपरिणमते। पदयोजना - लिङः अनन्त्यस्य सार्वधातुकस्य लिङः सस्य लोपः। सूत्रार्थो भवति - सार्वधातुकसंज्ञकः यो लिङादेशः तस्य अनन्त्यस्य सस्य लोपः भवति।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वोक्तसूत्रप्रकारेण भव यास्त् इति स्थितौ यास्त् इत्यंशः लिङ् सार्वधातुकसंज्ञकः अस्ति। कथम्। यास्त् इत्यस्मिन् त् इति एव लस्य स्थाने विहितः। यासुट् तस्य आगमः अस्ति। यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते इति परिभाषया सागमकस्य यास्त् इति समुदायस्य अपि सार्वधातुकत्वम् भवति। यास्त् इत्यस्य सकारः अन्ते नास्ति। अतः अनन्त्यः अस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण सस्य लोपे प्राप्ते -

[१६.४] अतो येयः॥ (७.२.८०)

सूत्रार्थः - अदन्तादङ्गात् परस्य सार्वाधातुकावयवस्य यास् इत्यस्य इय् स्यात्।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। अतः या इयः इति सूत्रगतपदच्छेदः। अतः (५/१), या इति लुप्तषष्ठ्यैकवचनान्तम् पदम्। इयः (१/१)। अङ्गस्य इति षष्ठ्यन्तस्य अधिकृतस्य अङ्गात् इति पञ्चम्यन्ततया विपरिणामः भवति। रुदादिभ्यः सार्वधातुके इति सूत्रात् सार्वधातुके इति सप्तम्यन्तं पदम् अनुवर्तते, तच्च सार्वधातुकस्य इति षष्ठ्यन्ततया विपरिणमते। एवम् अतः अङ्गस्य सार्वधातुकस्य या इयः इति वाक्ययोजना। अतः अङ्गात् इत्यत्र तदन्तविधिना अदन्तादङ्गात् इति लभ्यते। ततश्च सूत्रार्थः भवति - अदन्ताद् अङ्गात् परस्य सार्वधातुकावयवस्य यास् (याः) इत्यस्य इय् इति आदेशः भवति इति।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वसूत्रोक्तप्रकारेण भव यास्त् इति स्थितिः। तत्र लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य इति सूत्रेण यासः सलोपे प्राप्ते यासः स्थाने प्रकृतसूत्रेम इय् इत्यादेशे भव इय् त् इति स्थितिः जायते। तदा -

[१६.५] लोपो व्योर्वलि॥ (६.१.६४)

सूत्रार्थः - व्योः वलि परे लोपः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। सूत्रेऽस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति। लोपः व्योः वलि इति सूत्रगतपदच्छेदः। लोपः (१/१), व्योः (६/२), वलि (७/१)। व् च य् व्यौ, तयोः व्योः इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। ततश्च सूत्रार्थः भवति - वकारयकारयोः लोपो वलि परे इति।

उदाहरणम् - पूर्वसूत्रोक्तप्रकारेण भव इय् त् इति स्थितिः। तत्र इय् इत्यस्य यः वलि तकारे परे अस्ति। अतः लोपो व्योर्वलि इति सूत्रेण यलोपे भव इ त् इति स्थिते अवर्णाद् अकाराद् अचि इकारे परे आद् गुणः इति सूत्रेण गुणे **भवेत्** इति रूपं सिध्यति।

भवेताम् - विध्यादिषु अर्थेषु वर्तमानाद् भूधातोः विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् इति सूत्रेण कर्तरि लिङि ङकारेकारयोः लोपे भू ल् इति स्थिते प्रथमपुरुषद्विवचनविवक्षायाम् तिप्-तस्-झि ... इति सूत्रेण तसि अनुबन्धलोपे भू तस् इति स्थिते तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः इति सूत्रेण तसः स्थाने तामि सर्वादेशः भू ताम् इति स्थितिर्जायते। लिङः स्थाने विहितस्य तसः स्थाने विहितस्य ताम् इति परस्मैपदस्य यासुट्-आगमे अनुबन्धलोपे भू यास्ताम् इति स्थितिः भवति। अत्र सागमकस्य यास्ताम् इति समुदायस्य तिङ् शित् सार्वधातुकम् इति सूत्रेण सार्वधातुकसंज्ञायाम् कर्तरि शप् इति शपि गुणे अवादेशे च भव यास्ताम् इति स्थितिः जाता। यास्ताम् इत्यस्य अनन्त्यस्य सस्य लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य इत्यनेन सस्य लोपे प्राप्ते अतो येयः इति सूत्रेण यास् इत्यस्य स्थाने इय् इत्यादेशे भव इय् ताम् इति जायते। ततश्च वलि परतः यकारस्य लोपो व्योर्वलि इति सूत्रेण लोपे भव इ ताम् इति स्थिते अवर्णाद् अकाराद् अचि इकारे परे आद् गुणः इति सूत्रेण गुणे **भवेताम्** इति रूपं सिध्यति।

[१६.६] झेर्जुस्॥ (३.४.१०८)

सूत्रार्थः - लिङो झेर्जुस् स्यात्।

सूत्रव्याख्या - सूत्रमिदं विधिसूत्रम्। सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयं वर्तते। झेः जुस् इति सूत्रगतपदच्छेदः। झेः (६/१), जुस् (१/१)। लिङः सीयुट् इति सूत्रात् लिङः इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते। तदा वाक्ययोजना भवति - लिङः झेः जुस्। ततश्च सूत्रार्थः भवति - लिङः झेः स्थाने जुस् आदेशः भवतीति। अर्थात् लिङः स्थाने विहितो यो झिप्रत्ययः तस्य स्थाने जुस् इत्यादेशः स्यादिति। जुस् प्रयोगोत्तरं स्थानिवद्भावेन प्रत्ययत्वं लभेत। तदा चुटू इति सूत्रेण प्रत्ययाद्यस्य जकारस्य इत् संज्ञा, तस्य लोपः इति तस्य लोपश्च भवति। जुस् अनेकाल्त्वात् अनेकाल्शित् सर्वस्य इति परिभाषया झेः सर्वस्य स्थाने भवति। जुसः सकारस्य हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञायां प्राप्तायां जुसः स्थानिवद्भावेन विभक्तिसंज्ञकत्वात् न विभक्तौ तुस्माः इत्यनेन इत्संज्ञानिषेधो भवति।

उदाहरणम् - भवेयुः।

सूत्रार्थसमन्वयः - विध्यादिषु अर्थेषु वर्तमानाद् भूधातोः कर्तरि लिङि भू ल् इति स्थिते प्रथमपुरुषबहुवचनविवक्षायाम् तिप्-तस्-झि ... इति सूत्रेण झौ भू झि इति स्थिते झेर्जुस् इति प्रकृतसूत्रेण जसि सर्वादेशे चुटू इति सूत्रेण प्रत्ययाद्यस्य जकारस्य इत् संज्ञायां, तस्य लोपः इति तस्य लोपे कृते भू उस् इति स्थितिर्जायते। लिङः स्थाने विहितस्य झिस्थाने विहितस्य जुसः परस्मैपदस्य यासुट्-आगमे अनुबन्धलोपे भू यास् उस् इति स्थितिः भवति। अत्र सागमकस्य यासुस् इति समुदायस्य तिङ् शित् सार्वधातुकम् इति सूत्रेण सार्वधातुकसंज्ञायाम् कर्तरि शप् इति शपि गुणे अवादेशे च भव यासुस् इति स्थितिः जाता। यासुस् इत्यस्य अनन्त्यस्य सस्य लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य इत्यनेन सस्य लोपे प्राप्ते अतो येयः इति सूत्रेण यास् इत्यस्य स्थाने इय् इत्यादेशे भव इय् उस् इति स्थिते अवर्णाद् अकाराद् अचि

इकारे परे आद् गुणः इति सूत्रेण गुणे भवेयुस् इति जाते समुदायस्य पदत्वात् रुत्वे विसर्गे **भवेयुः** रूपं सिध्यति।

भवेः - भूधातोः लङि सिपि भू सि इति जाते इतश्च इत्यनेन इलोपे भू स् इति जायते। यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च इति सूत्रेण यासुडागमे भू यास् स् इति जाते शपि गुणे अवादेशे भव यास् स् इति जायते। लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य इत्यनेन यासः सलोपे प्राप्ते अतो येयः इत्यनेन इय् इत्यादेशे भव इय् स् इति स्थिते वलि परतः यकारस्य लोपो व्योर्वलि इति सूत्रेण लोपे भव इ स् इति स्थिते आद् गुणः इति सूत्रेण गुणे भवेस् इति जाते रुत्वे विसर्गे **भवेः** इति रूपं सिध्यति।

भवेतम् - भूधातोः कर्तरि लिङि भू ल् इति स्थिते तिप्-तस्-झि ... इति सूत्रेण थसि भू थस् इति स्थिते तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः इति सूत्रेण थसः स्थाने तमि सर्वादेशः भू तम् इति स्थितिर्जायते। यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च इति सूत्रेण यासुट्-आगमे अनुबन्धलोपे भू यास्तम् इति स्थितिः भवति। ततश्च कर्तरि शप् इति शपि गुणे अवादेशे च भव यास्तम् इति स्थितिः जाता। यास्तम् इत्यस्य अनन्त्यस्य सस्य लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य इत्यनेन सस्य लोपे प्राप्ते अतो येयः इति सूत्रेण यास् इत्यस्य स्थाने इय् इत्यादेशे भव इय् तम् इति जायते। ततश्च वलि परतः यकारस्य लोपो व्योर्वलि इति सूत्रेण लोपे भव इ तम् इति स्थिते आद् गुणः इति सूत्रेण गुणे **भवेतम्** इति रूपं सिध्यति।

भवेत - भूधातोः लिङि थ-प्रत्यये भू थ इति स्थिते तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः इति सूत्रेण थस्थाने तप्रत्यये सर्वादेशे भू त इति स्थिते यासुट्-आगमे शपि गुणे अवादेशे च भव यास्त इति स्थितिः जाता। लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य इत्यनेन सस्य लोपे प्राप्ते अतो येयः इति सूत्रेण यास् इत्यस्य स्थाने इय् इत्यादेशे भव इय् त इति जायते। लोपो व्योर्वलि इति सूत्रेण यलोपे भव इ त इति स्थिते आद् गुणः इति सूत्रेण गुणे **भवेत** इति रूपं सिध्यति।

भवेयम् - भूधातोः लिङि मिपि भू मि इति स्थिते तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः इति सूत्रेण मिपः स्थाने अम्-प्रत्यये सर्वादेशे भू अम् इति स्थिते यासुट्-आगमे शपि गुणे अवादेशे च भव यास् अम् इति स्थितिः जाता। लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य इत्यनेन सस्य लोपे प्राप्ते अतो येयः इति सूत्रेण यास् इत्यस्य स्थाने इय् इत्यादेशे भव इय् अम् इति जाते आद् गुणः इति सूत्रेण गुणे **भवेयम्** इति रूपं सिध्यति।

भवेव, भवेम — भूधातोः द्विवचने वसि, बहुवचने मसि च नित्यं ङितः इत्यनेन अन्त्यस्य सस्य लोपे यासुट्-आगमे शपि गुणे अवादेशे च भव यास् व, भव यास् म इति स्थितिः जाता। लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य इत्यनेन सस्य लोपे प्राप्ते अतो येयः इति सूत्रेण यास् इत्यस्य स्थाने इय् इत्यादेशे आद् गुणः इति सूत्रेण गुणे **भवेव, भवेम** इति रूपे सिध्यतः।

भूधातोः विधिलिङि रूपाणि अधः चतुरश्रे प्रदर्शितानि -

विधिलिङ्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भवेत्	भवेताम्	भवेयुः

मध्यमपुरुषः	भवेः	भवेतम्	भवेत
उत्तमपुरुषः	भवेयम्	भवेव	भवेम

--

अधः केचिद् धातवः दीयन्ते। तेषां रूपाणि एतावता अतिक्रान्तानि कानिचन सूत्राणि प्रयुज्य कर्तुं शक्यानि। तानि रूपाणि अभ्यासाय छात्रेण साधनीयानि।

१) **पठ** व्यक्तायां वाचि - **पठेत् पठेताम् पठेयुः। पठेः पठेतम् पठेत। पठेयम् पठेव पठेम।**

२) **गद** व्यक्तायां वाचि - **गदेत् गदेताम् गदेयुः। गदेः गदेतम् गदेत। गदेयम् गदेव गदेम।**

३) **अर्च** पूजायाम् - **अर्चेत् अर्चेताम् अर्चेयुः। अर्चेः अर्चेतम् अर्चेत। अर्चेयम् अर्चेव अर्चेम।**

४) **व्रज** गतौ - **व्रजेत् व्रजेताम् व्रजेयुः। व्रजेः व्रजेतम् व्रजेत। व्रजेयम् व्रजेव व्रजेम।**

५) **कटेँ** वर्षावरणयोः - **कटेत् कटेताम् कटेयुः। कटेः कटेतम् कटेत। कटेयम् कटेव कटेम।**

६) **क्षि** क्षये - **क्षयेत् क्षयेताम् क्षयेयुः। क्षयेः क्षयेतम् क्षयेत। क्षयेयम् क्षयेव क्षयेम।**

७) **चितीँ** संज्ञाने - **चेतेत् चेतेताम् चेतेयुः। चेतेः चेतेतम् चेतेत। चेतेयम् चेतेव चेतेम।**

८) **तप** सन्तापे - **तपेत् तपेताम् तपेयुः। तपेः तपेतम् तपेत। तपेयम् तपेव तपेम।**

९) **शुच** शोके - **शोचेत् शोचेताम् शोचेयुः। शोचेः शोचेतम् शोचेत। शोचेयम् शोचेव शोचेम।**

पाठगतप्रश्नाः-१

१. को विधिः यत्र लिङ् विधीयते।

२. किं निमन्त्रणम्।

३. किम् आमन्त्रणम्।

४. कः अधीष्टः।

५. कः संप्रश्नः।

६. लिङ् केषु अर्थेषु विधीयते।

७. अतो येयः इति सूत्रेण कस्य स्थाने क आदेशो विधीयते।

८. झेर्जुस् क्व।

९. यासुट् किम् भवति।

१) प्रत्ययः २) आगमः ३) आदेशः ४) अङ्गम्

१०. इतश्च इति सूत्रस्योदाहरणं किम्।

१) भवेः २) भवेताम् ३) भवेयुः ४) भवेयम्

११. यासुट् कुत्र भवति।

१) परस्मैपदेषु २) आत्मनेपदेषु ३) अङ्गे ४) विकरणे

भूधातोः आशीर्लिङि रूपाणि

आशिषि लिङ्लोटौ इति सूत्रेण आशिषि अर्थे भूधातोः लिङि प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां तिपि भू ति इति स्थिते इतश्च इत्यनेन इलोपे भू त् इति स्थितिर्जायते। तत्र आशिषि विहितस्य लिङः आदेशस्य तिपः लिङाशिषि इति सूत्रेण आर्धधातुकसंज्ञा भवति। (सार्वधातुके परे एव शप् भवति। अत्र तदभावे कर्तरि शप् इति न प्रवर्तते) यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च इति सूत्रेण यासुडागमे भू यास्त् इति स्थितिर्जाता। (अत्र यास्त् इति न सार्वधातुकम्। अतः लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य इति न प्रवर्तते। तेन सार्वधातुकलिङः एव सस्य लोपः क्रियते।) स्कोः संयोगाद्योरन्ते च इति सूत्रेण पदान्ते विद्यमानस्य स्त् इति संयोगस्य आद्यस्य सकारस्य लोपे भू यात् इति स्थितिर्जाता। यात् इत्यस्य आर्धधातुकत्वात् सार्वधातुकार्धधातुकयोः इत्यनेन इगन्ताङ्गस्य इकः ऊकारस्य गुणः प्राप्तः। तदा -

(**सूत्रम् - स्कोः संयोगाद्योरन्ते च**। - पदस्य अन्ते यः संयोगः, झलि परतो वा यः संयोगः, तदाद्योः सकारककारयोः लोपो भवति।)

[१६.७] किदाशिषि॥ (३.४.१०४)

सूत्रार्थः - आशिषि लिङः यासुट् कित् भवति।

सूत्रव्याख्या - अतिदेशसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण यासुट् कित् विधीयते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। कित् आशिषि इति सूत्रगतपदच्छेदः। कित् (१/१), आशिषि (७/१)। लिङः सीयुट् इति सूत्राद् लिङः इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते। यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च इति सूत्राद् यासुट् इति प्रथमान्तं पदमनुवर्तते। पदयोजना - आशिषि लिङः यासुट् कित्। सूत्रार्थो भवति - आशीर्वादार्थे विहितस्य लिङः यासुट् कित् स्यात्।

[१६.८] क्क्ङिति च॥ (१.१.५)

सूत्रार्थः - गित्-किद्-ङिन्निमित्ते इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्तः।

सूत्रव्याख्या - निषेधसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण गुणवृद्धिनिषेधः क्रियते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। क्क्ङिति (७/१), अत्र एषा निमित्तसप्तमी, च इत्यव्ययपदम्। इको गुणवृद्धी इति समग्रं सूत्रम् अनुवर्तते। तत्र इकः इति षष्ठ्यन्तं पदम्। गुणवृद्धी इति प्रथमाद्विवचनान्तं पदम्। न धातुलोप आर्धधातुके इति सूत्रात् न इत्यव्ययमनुवर्तते। ग् च क् च ङ् च इति क्क्ङः इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। क्क्ङः इतः यस्य स क्क्ङित् , तस्मिन् क्क्ङिति इति बहुव्रीहिसमासः। गुणश्च वृद्धिश्चेति गुणवृद्धी इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। पदयोजना - क्क्ङिति इकः गुणवृद्धी न च। सूत्रार्थो भवति - गित्-किद्-

ङिन्निमित्ते इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्तः। इको गुणवृद्धी इति परिभाषया यत्र इकः इति षष्ठ्यन्तम् पदम् उपस्थाप्यते तत्र प्राप्ते गुणवृद्धी इग्लक्षणे इति कथ्यते। येन निमित्तेन इग्लक्षणे गुणवृद्धी प्राप्येते तन्निमित्तं यदि गित् कित् ङित् वा स्यात् तर्हि एते गुणवृद्धी निषिध्येते।

उदाहरणम् - भूयात्।

सूत्रार्थसमन्वयः - भू यात् इति स्थितौ आर्धधातुकत्वात् गुणः प्राप्तः। अत्र किदाशिषि इति सूत्रेण यासुटः कित्वात् यात् इति समुदायस्यापि कित्वं भवति। अत्र प्राप्तः गुणः इग्लक्षणः, किन्तु तस्य निमित्तम् यात् किदस्ति। अतः क्ङिति च इति सूत्रेण गुणनिषेधो भवति। तेन **भूयात्** इति रूपं सिध्यति।

भूयास्ताम् - आशिषि लिङ्लोटौ इति सूत्रेण आशिषि अर्थे भूधातोः लिङि प्रथमपुरुषद्विवचनविवक्षायां तसि तस्य ताम् इत्यादेशे तत्र आशिषि विहितस्य लिङः आदेशस्य तसः तदादेशस्य तामः च लिङाशिषि इति सूत्रेण आर्धधातुकसंज्ञा भवति। यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च इति सूत्रेण यासुडागमे भू यास्ताम् इति स्थितिर्जाता। यास्ताम् इत्यस्य आर्धधातुकत्वात् सार्वधातुकार्धधातुकयोः इत्यनेन इगन्ताङ्गस्य इकः ऊकारस्य गुणे प्राप्ते किदाशिषि इति सूत्रेण यासुटः कित्वात् यास्ताम् इति समुदायस्यापि कित्वं भवति। अत्र प्राप्तम् इग्लक्षणं गुणं क्ङिति च इति सूत्रेण निषिध्य **भूयास्ताम्** इति रूपं सिध्यति।

भूयासुः - आशिषि अर्थे भूधातोः लिङि प्रथमपुरुषबहुवचनविवक्षायां झौ झेर्जुस् इत्यनेन जुसि लिङाशिषि इति सूत्रेण जुसः आर्धधातुकसंज्ञा भवति। तस्य यासुडागमे भू यासुस् इति स्थितिर्जाता। यासुस् इत्यस्य आर्धधातुकत्वात् सार्वधातुकार्धधातुकयोः इत्यनेन इगन्ताङ्गस्य इकः ऊकारस्य गुणे प्राप्ते किदाशिषि इति सूत्रेण यासुटः कित्वात् यास्ताम् इति समुदायस्यापि कित्वं भवति। अत्र प्राप्तस्य इग्लक्षणगुणस्य क्ङिति च इति सूत्रेण निषेधे सस्य रुत्वे विसर्गे **भूयासुः** इति रूपं सिध्यति।

भूयाः - भूधातोः लिङि मध्यममपुरुषैकवचनविवक्षायां सिपि इतश्च इति इलोपे यासुडागमे भू यास् स् इति स्थिते स्कोः संयोगाद्योरन्ते च इति सूत्रेण संयोगाद्यस्य पूर्वसकारस्य लोपे यासुटः कित्वात् इग्लक्षणगुणस्य क्ङिति च इति सूत्रेण निषेधे सस्य रुत्वे विसर्गे **भूयाः** इति रूपं सिध्यति।

भूयास्तम् - मध्यमपुरुषद्विवचने धातोः थस्, तस्य तम् आदेशः, तस्य यासुडागमः, यासुटः कित्वाद् इग्लक्षणगुणस्य निषेधः च इति एवं **भूयास्तम्** इति रूपं भवति।

भूयास्त - मध्यमपुरुषबहुवचने धातोः थ, तस्य त आदेशः, तस्य यासुडागमः, यासुटः कित्वाद् इग्लक्षणगुणस्य निषेधः च इति एवं **भूयास्त** इति रूपं भवति।

भूयासम् - उत्तमपुरुषैकवचने धातोः परं मिप्, तस्य अम् आदेशः, तस्य यासुडागमः, यासुटः कित्वाद् इग्लक्षणगुणस्य निषेधः च इति एवं **भूयासम्** इति रूपं भवति।

भूयास्व - उत्तमपुरुषद्विवचने धातोः परं वस्, नित्यं ङितः इति सलोपः, वसः यासुडागमः, यासुटः कित्वाद् इग्लक्षणगुणस्य निषेधः च इति एवं **भूयास्व** इति रूपं भवति।

भूयास्म - उत्तमपुरुषबहुवचने धातोः परं मस्, नित्यं ङितः इति सलोपः, मसः यासुडागमः, यासुटः कित्वाद् इग्लक्षणगुणस्य निषेधः च इति एवं **भूयास्म** इति रूपं भवति।

भूधातोः आशीर्लिङि रूपाणि अधः चतुरश्रे प्रदर्शितानि -

आशीर्लिङ्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भूयात्	भूयास्ताम्	भूयासुः
मध्यमपुरुषः	भूयाः	भूयास्तम्	भूयास्त
उत्तमपुरुषः	भूयासम्	भूयास्व	भूयास्म

पाठगतप्रश्नाः-२

१२. यासुट् कित् केन सूत्रेण।

१३. यासुट् कित् क्व।

१४. अतो येयः इति सूत्रम् आशीर्लिङि कुतो न प्रवर्तते।

१५. आशिषि लिङादेशः तिङ् आर्धधातुकसंज्ञः केन सूत्रेण विधीयते।

१६. लिङाशिषि इति सूत्रेण किं क्रियते।

१७. इतश्च इति सूत्रस्योदाहरणं किम्।

१) भूयात् २) भूयास्ताम् ३) भूयासुः ४) भूयास्त

१८. भूयात् इत्यत्र आर्धधातुकनिबन्धनगुणस्य निषेधस्य कारणं किम्।

१) यासुटः कित्त्वम् २) यासुटः ङित्त्वम् ३) तिपः पित्त्वम् ४) धातोः सेट्त्वम्

१९. आशिषि भूधातोः एषु किं रूपं नास्ति।

१) भव २) भवतात् ३) भूयासुः ४) भूयास्वः

२०. आशिषि भूधातोः एषु किं रूपमस्ति।

१) भूयासुः २) भुयासुः ३) भूयासूः ४) भुयासूः

भूधातोः लुङ्-लकारे रूपाणि

[१६.९] लुङ्॥ (३.२.११०)

सूत्रार्थः - भूतार्थे धातोः लुङ् स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण लुङ् विधीयते। अस्मिन् सूत्रे लुङ् इति एकमेव प्रथमैकवचनान्तं पदम्। भूते (७/१), धातोः (५/१), प्रत्ययः (१/१), परश्च (१/१) चैषामधिकारः आयाति। सूत्रार्थो भवति - भूते धातोः परः लुङ् प्रत्ययः भवति। अर्थात् धात्वर्थः व्यापारः भूतकालीनः इति विवक्षा चेत् तद्धातोः परं लुङ् लकारः प्रयोक्तव्यः इति। अनद्यतनपरोक्षभूते लिट् अनद्यतनभूते लङ् भूते च लुङ् इति व्यवस्था। लङ् परोक्षे प्रत्यक्षे च भवति। लुङ् भूतसामान्ये अर्थात् अद्यतने अनद्यतने च परोक्षे प्रत्यक्षे च भूते भवति।

उदाहरणम् - अभूत्।

सूत्रार्थसमन्वयः - भूधात्वर्थः व्यापारः भूतकालीनः इति विवक्षिते लुङ् इति सूत्रेण कर्तरि लुङि ङकार-उकारयोः इत्संज्ञायां तयोर्लोपे च भू ल् इति स्थिते प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायाम् तिपि अनुबन्धलोपे भू ति इति जाते इतश्च इत्यनेन तिपः इलोपे भू त् इति स्थिते लुङादेशस्य तिङः तिङ् शित् सार्वधातुकम् इत्यनेन सार्वधातुकसंज्ञायां कर्तरि शप् इति सूत्रेण शप् प्राप्तः। तदा -

[१६.१०] च्लि लुङि॥ (३.१.४३)

सूत्रार्थः - लुङि परतः धातोः परः च्लि प्रत्ययः भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण च्लि विधीयते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। च्लि (१/१), लिङि (७/१)। धातोः (५/१), प्रत्ययः (१/१), परश्च (१/१) चैषामधिकारः आयाति। सूत्रार्थो भवति - लुङि परतः धातोः परः च्लि प्रत्ययः भवति। च्लिप्रत्ययस्य इकारः उच्चारणार्थः। चकारः चुटू इत्यनेन इत्संज्ञकः। च्लिप्रत्ययः धातोः प्राप्तानां शबादीनाम् अपवादः।

उदाहरणं सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वसूत्रोक्तरूपेण भू त् स्थिते शपि प्राप्ते च्लि लुङि इति सूत्रेण च्लिप्रत्यये भू च्लि त् इति स्थितिः जायते।

[१६.११] च्लेः सिच्॥ (३.१.४४)

सूत्रार्थः - च्लिस्थाने सिच् स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण सिच् विधीयते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। च्लेः (६/१), सिच् (१/१)। च्लि लुङि इत्यतः लुङि इति सप्तम्यन्तं पदमनुवर्तते। धातोः (५/१), प्रत्ययः (१/१), परश्च (१/१) चैषामधिकारः आयाति। सूत्रार्थो भवति - लुङि धातोः परः च्लेः स्थाने सिच् प्रत्ययः भवति। सिचः चकारस्य हलन्त्यम् इत्यनेन इत्संज्ञा भवति, इकारस्य च उपदेशेऽजनुनासिक इत्

इति सूत्रेण इत्संज्ञा भवति। तयोः लोपे सकारः एव अवशिष्यते। (च्लेः स्थाने यथा सिच् तथा अङ् चङ् क्स इत्यादयोऽपि भवन्ति।)

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - भू च्लि त् इत्यत्र च्लेः स्थाने प्रकृतसूत्रेण सिचि भू स् त् इति जाते लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः इति सूत्रेण अङ्गस्य अडागमे अभू स् त् इति स्थितिर्जाता। तदा -

[१६.१२] गाति-स्था-घु-पा-भूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु॥ (२.४.७७)

सूत्रार्थः - गाति-स्था-घु-पा-भूभ्यः सिचः लुक् स्यात् परस्मैपदेषु परेषु।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण लुक् विधीयते। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। गाति-स्था-घु-पा-भूभ्यः (५/३), सिचः (६/१), परस्मैपदेषु (७/३)। ण्यक्षत्रियार्ष-ञितो यूनि लुगणिञोः इति सूत्राद् लुक् इति प्रथमान्तं पदमनुवर्तते। गातिः च स्थाः च घुः च पाः च भूः च गाति-स्था-घु-पा-भुवः इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। तेभ्यः गाति-स्था-घु-पा-भूभ्यः। सूत्रार्थो भवति - गा-स्था-घु-पा-भू एभ्यः धातुभ्यः परस्य सिचः लुक् स्यात् परस्मैपदेषु प्रत्ययेषु परेषु। इणो गा लुङि इति सूत्रेण इण्-धातोः गा-आदेशः भवति। अयं गा एव अत्र अभिमतः। पा पाने पा रक्षणे चेति द्वौ धातू स्तः। तत्र पानार्थकः पाधातुः अत्र गृह्यते। दाधाघ्वदाप् इति सूत्रेण दारूपाणां धारूपाणां च धातूनां घुसंज्ञा विधीयते। तेन डुदाञ् दाने, डुधाञ् धारणपोषणयोः इत्यनयोः ग्रहणं वेदितव्यम्।

विशेषता - प्रत्ययस्य लुक्-श्लु-लुपः इत्यनेन प्रत्ययस्य अदर्शनस्य लुक् इति संज्ञा भवति। अत्र सिच् प्रत्ययः अस्ति। अतः सिच् इति समग्रस्य प्रत्ययस्य लुक् भवति। तस्मात् अत्र अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषा न प्रवर्तते।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वसूत्रोक्तप्रकारेण अभू स् त् इति स्थिते गाति-स्था-घु-पा-भूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु इति प्रकृतसूत्रेण सिचः लुकि अभूत् इति स्थिते तिपः सार्वधातुकत्वात् सार्वधातुकार्धधातुकयोः इत्यनेन इगन्ताङ्गस्य भुवः ऊकारस्य स्थाने गुणः प्राप्तः। तदा -

[१६.१३] भूसुवोस्तिङि॥ (७.३.८८)

सूत्रार्थः - भू सू एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न।

सूत्रव्याख्या - निषेधसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण गुणो निषिध्यते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। भूसुवोः तिङि इति सूत्रगतपदच्छेदः। भूसुवोः (६/२), तिङि (७/१)। नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके इति सूत्राद् न इत्यव्ययमनुवर्तते। सार्वधातुके इति च सप्तम्यन्तं पदमनुवर्तते। मिदेर्गुणः इति सूत्राद् गुणः इति प्रथमान्तं पदमनुवर्तते। भूः च सूः च भूसुवौ, तयोः भूसुवोः इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। भू सत्तायाम् , षूञ् प्राणिगर्भविमोचने इति एतौ धातू अभिमतौ। सूत्रार्थो भवति - भू सू एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न।

अत्र गुणः इति पदमुच्चार्य गुणः न विधीयते, अपि तु निषिध्यते। अतः इको गुणवृद्धी इति परिभाषा न प्रवर्तते, लिङ्गाभावात्।

उदाहरणम् - अभूत्।

सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वसूत्रोक्तप्रकारेण अभू त् इति स्थितौ गुणे प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण गुणनिषेधे **अभूत्** इति रूपं सिध्यति।

अभूताम् - भूधातोः लुङ् इति सूत्रेण लुङि प्रथमपुरुषद्विवचनविवक्षायाम् तस्-प्रत्यये तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः इति सूत्रेण तसः स्थाने तामि सर्वादेशे भू ताम् इति स्थितिर्जायते। लुङि परतः च्लि लुङि इति सूत्रेण च्लि-प्रत्यये च्लेः सिच् इत्यनेन सिचि अनुबन्धलोपे भू स् ताम् इति स्थिते गाति-स्था-घु-पा-भूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु इति सूत्रेण सिचः लुकि भू ताम् इति जाते तामः सार्वधातुकत्वात् सार्वधातुकार्धधातुकयोः इति सूत्रेण इगन्ताङ्गस्य भुवः ऊकारस्य गुणः प्राप्तः। तदा -

[१६.१४] सार्वधातुकमपित्॥ (१.२.४)

सूत्रार्थः - अपित् सार्वधातुकं ङिद्वद् भवति।

सूत्रव्याख्या - अतिदेशसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण ङिद्वत्त्वम् अतिदिश्यते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। सार्वधातुकम् (१/१), अपित् (१/१)। गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् इति सूत्रात् ङित् इति प्रथमान्तं पदमनुवर्तते। प् इत् यस्य स पित् , न पित् अपित् इति बहुव्रीहिगर्भ-नञ्-तत्पुरुषः समासः। ङ् इत् यस्य स ङित्। सूत्रार्थो भवति - अपित् सार्वधातकुम् ङिद्वत् भवति। अर्थात् पिद्भिन्नं सार्वधातुकम् ङिद्वद् भवति। यस्य पकारः इत् नास्ति तस्य सार्वधातुकस्य ङकारः इत् अस्ति इव मन्तव्यम्।

सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वसूत्रोक्तप्रकारेण अभू ताम् इति स्थितिः। तत्र इग्लक्षणे गुणे प्राप्ते ताम् इति तसः स्थाने आदेशः। तस् पित् नास्ति, अतः अपित्। तदादेशः ताम् स्वतः अपि अपित् अस्ति, एवञ्च सार्वधातुकसंज्ञकः अपि अस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण ताम् ङिद्वत् भवति। ङिद्वत्त्वात् क्क्ङिति च इति सूत्रेण इग्लक्षणगुणस्य निषेधे लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः इति सूत्रेण अङ्गस्य अडागमे अनुबन्धलोपे आद्यावयवे **अभूताम्** इति रूपं निष्पद्यते।

अभूवन् - भूते भूधातोः लुङ् इति सूत्रेण लुङि प्रथमबहुवचनविवक्षायाम् लुङः झि-आदेशे शपं प्रबाध्य च्लि लुङि इति च्लि-प्रत्यये च्लेः सिच् इति सिचि भू स् झि इति जायते। तदा गाति-स्था-घु-पा-भूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु इति सूत्रेण सिचः लुकि भू झि इति स्थिते लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः इति सूत्रेण अङ्गस्य अडागमे अनुबन्धलोपे आद्यावयवे अभू झि इति जायते। तदा झोऽन्तः इत्यनेन अन्तादेशे अभू अन्ति इति जाते इतश्च इत्यनेन इलोपे अभू अन्त् इति स्थिते संयोगान्तस्य लोपः इत्यनेन संयोगान्तस्य तकारस्य लोपे अभू अन् इति स्थिते भुवो वुग् लुङ्लिटोः इत्यनेन भुवः वुगागमे कित्त्वाद् अन्त्यावयवे अभूव् अन् इति जाते वर्णमेलनेन **अभूवन्** इति रूपं सिध्यति।

अभूः - भूते भूधातोः लुङ् इति सूत्रेण लुङि मध्यमैकवचनविवक्षायाम् लुङः सिपि आदेशे शपं प्रबाध्य च्लि लुङि इति च्लि-प्रत्यये च्लेः सिच् इति सिचि भू स् सि इति जायते। तदा गाति-स्था-घु-पा-भूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु इति सूत्रेण सिचः लुकि भू सि इति स्थिते लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः इति सूत्रेण

अङ्गस्य अडागमे अनुबन्धलोपे आद्यावयवे अभू सि इति जायते। ततश्च इतश्च इत्यनेन सिपः इलोपे अभू स् इति जाते सिपः सार्वधातुकत्वात् सार्वधातुकार्धधातुकयोः इति सूत्रेण इगन्ताङ्गस्य भुवः ऊकारस्य गुणे प्राप्ते भूसुवोस्तिङि इति सूत्रेण गुणस्य निषेधे सस्य रुत्वे विसर्गे च कृते **अभूः** इति रूपं सिध्यति।

अभूतम् - मध्यमपुरुषद्विवचनविवक्षायाम् धातोः थस्, तस्य तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः इति तम् आदेशः, च्लि लुङि इति च्लि-प्रत्ययः, च्लेः सिच् इति सिच् , इति एवं भू स् तम् इति जायते। तदा गाति-स्था-घु-पा-भूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु इति सूत्रेण सिचः लुकि भू तम् इति जाते इग्लक्षणे गुणे प्राप्ते तमः अपित्त्वात् सार्वधातुकमपित् इति ङिद्वत् भवति। ङिद्वत्त्वात् क्क्ङिति च इति सूत्रेण इग्लक्षणगुणस्य निषेधे अडागमे **अभूतम्** इति रूपं निष्पद्यते।

अभूत - मध्यमपुरुषबहुवचनविवक्षायाम् धातोः थ, तस्य त-आदेशः, च्लि-प्रत्ययः, तस्य सिच् , इति एवं भू स् त इति जायते। तदा सिचो लुकि ङिद्वत्त्वात् इग्लक्षणगुणस्य निषेधे अडागमे **अभूत** इति रूपं निष्पद्यते।

अभूवम् - उत्तमपुरुषैकवचनविवक्षायाम् धातोः मिप्, तस्य अम् आदेशः, च्लि-प्रत्ययः, तस्य सिच् , इति एवं भू स् अम् इति जायते। तदा सिचो लुकि भुवो वुग् लुङ्लिटोः इति वुगागमे अडागमे च **अभूवम्** इति रूपं निष्पद्यते।

अभूव - उत्तमपुरुषद्विवचनविवक्षायाम् धातोः वस्, नित्यं ङितः इति सलोपः, च्लि-प्रत्ययः, तस्य सिच् , इति एवं भू स् व इति जायते। तदा सिचो लुकि ङिद्वत्त्वात् इग्लक्षणगुणस्य निषेधे अडागमे **अभूव** इति रूपं निष्पद्यते।

अभूम - उत्तमपुरुषबहुवचनविवक्षायाम् धातोः मस्, नित्यं ङितः इति सलोपः, च्लि-प्रत्ययः, तस्य सिच् , इति एवं भू स् म इति जायते। तदा सिचो लुकि ङिद्वत्त्वात् इग्लक्षणगुणस्य निषेधे अडागमे **अभूम** इति रूपं निष्पद्यते।

भूधातोः लुङि रूपाणि अधः चतुरश्रे प्रदर्शितानि -

लुङ्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अभूत्	अभूताम्	अभूवन्
मध्यमपुरुषः	अभूः	अभूतम्	अभूत
उत्तमपुरुषः	अभूवम्	अभूव	अभूम

[१६.१५] न माङ्योगे॥ (६.४.७४)

सूत्रार्थः - माङः क्रियया योगे अडाटौ न स्तः।

सूत्रव्याख्या - निषेधसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण अट् आट् इति अनयोः प्रयोगः निषिध्यते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः इति सूत्रात् अट् इति प्रथमान्तं पदमनुवर्तते। आडजादीनाम् इति सूत्रात् आट् इति प्रथमान्तं पदमनुवर्तते। अङ्गस्य (६/१) इत्यधिकृतम्। माङो योगः माङ्योगः। तस्मिन् माङ्योगे। माङर्थनिषेधस्य क्रियायाम् अन्वयः अत्र माङ्योगशब्दस्य तात्पर्यार्थः। सूत्रार्थो भवति - माङ्योगे अङ्गस्य अट् आट् एतौ न स्तः। अर्थात् माङः प्रयोगे माङर्थनिषेधस्य क्रियायाम् अन्वयः चेत् तत्क्रियावाचकस्य धातोः अट् आट् च एतौ न स्तः।

उदाहरणम् - मा भवान् प्रमादं कार्षीत्। (विवरणम् अग्रिमसूत्रद्वये द्रष्टव्यम्।)

[१६.१६] माङि लुङ्॥ (३.३.१७५)

सूत्रार्थः - माङि उपपदे धातोः लुङ् सर्वलकारापवादः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण लुङ् विधीयते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। माङि (७/१), लुङ् (१/१)। अत्र धातोः (५/१), प्रत्ययः (१/१), परश्च (१/१) चैषामधिकारः आयाति। सूत्रार्थो भवति - माङि उपपदे सति धातोः परः लुङ् प्रत्ययः भवति। स च सर्वलकारापवादः। अर्थात् माङ् इति निषेधार्थकम् अव्ययम्। यस्याः क्रियायाः निषेधः कर्तव्यः तद्वाचकाधातोः परं लुङ् विधेयः। अयं लुङ् अन्येषां सर्वेषाम् अपि लकाराणां ये अर्थाः सन्ति तेषु अर्थेषु भवति, न केवलं भूते एव।

उदाहरणम् - मा भवान् प्रमादं कार्षीत्।

सूत्रार्थसमन्वयः - कृधातोः लुङि तिपि अकार्षीत् इति रूपं भवति। माङः ङकारस्य हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञा ततश्च लोपो भवति। न माङ्-योगे इति सूत्रेण अट्-आटौ न भवतः। अतः कार्षीत् इति रूपे अट् न दृश्यते। अत्र प्रमादकरणस्य निषेधः वर्तते। विवक्षानुसारं स सर्वेषु कालेषु प्रकारेषु च वक्तुं शक्यः।

[१६.१७] स्मोत्तरे लङ् च॥ (३.३.१७६)

सूत्रार्थः - स्मोत्तरे माङि लङ् लुङ् च स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण लङ् लुङ् च विधीयेते। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। स्मोत्तरे (७/१), लङ् (१/१), च इत्यव्ययम्। माङि लुङ् इत्यतः लुङ् इति प्रथमान्तं च इति पदप्रभावात् अनुकृष्यते। अत्र धातोः (५/१), प्रत्ययः (१/१), परश्च (१/१) चैषामधिकारः आयाति। स्मः उत्तरः परः यस्मात् स स्मोत्तरः इति बहुव्रीहिसमासः। सूत्रार्थो भवति - निषेधार्थकः माङ् इत्यस्मात् परं स्म इत्यस्य प्रयोगश्चेत् यस्याः क्रियायाः निषेधः कर्तव्यः तद्वाचकाधातोः परं लङ् लुङ् च विधेयौ।

उदाहरणम् - मा स्म भवान् भूत्। मा स्म भवत्।

सूत्रार्थसमन्वयः - मा स्म भवान् भूत् इति उदाहरणे भूधातोः लुङि रूपम् अभूत् इति। माङः ङकारस्य हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञा ततश्च लोपो भवति। न माङ्-योगे इति सूत्रेण अट्-आटौ न भवतः। अतः भूत् इति रूपे अट् न दृश्यते।

मा स्म भवत् इति उदाहरणे भूधातोः लङि रूपम् अभवत् इति। न माङ्-योगे इति सूत्रेण अट्-आटौ न भवतः। अतः भवत् इति रूपे अट् न दृश्यते।

भूधातोः लृङ्-लकारे रूपाणि

[१६.१८] लिङ्-निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ॥ (३.३.१३९)

सूत्रार्थः - हेतु-हेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तम्, तत्र वर्तमानात् धातोः परः लृङ् प्रत्ययः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण लृङ् विधीयते। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। लिङ्निमित्ते (७/१), लृङ् (१/१), क्रियातिपत्तौ (७/१)। भविष्यति मर्यादा-वचनेऽवरस्मिन् इति सूत्रात् भविष्यति (७/१) इति पदमनुवर्तते। अत्र धातोः (५/१), प्रत्ययः (१/१), परश्च (१/१) चैषामधिकारः आयाति। लिङो निमित्तं लिङ्निमित्तम्। तस्मिन् लिङ्निमित्ते इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। क्रियायाः अतिपत्तिः अनिष्पत्तिः असिद्धिः अनभिनिवृत्तिः क्रियातिपत्तिः। तस्याम् क्रियातिपत्तौ इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। सूत्रार्थो भवति - हेतु-हेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तम्, तत्र वर्तमानात् धातोः परः लृङ् प्रत्ययः स्यात्।

हेतु-हेतुमतोर्लिङ् इत्यादिसूत्रैः लिङ्-प्रयोगस्य कानिचन निमित्तानि अष्टाध्याय्याम् उक्तानि। हेतुः कारणम्। हेतुमत् कार्यं फलम्। इत्थम् हेतुहेतुमद् कारण-फलयोः युग्मं भवति। कारणफलयुग्मेन निर्दिष्टायाः क्रियायाः वैगुण्याद् अतिपत्तिः गम्यते चेत् तत्क्रियावाचकाद् धातोः लृङ् विधीयते।

उदाहरणम् - कृष्णम् अनंस्यत् चेत् सुखम् अयास्यत्। सुवृष्टिः चेद् अभविष्यत् तदा सुभिक्ष्यम् अभविष्यत्। दक्षिणेन चेदायास्यन् न शकटं पर्यभविष्यत्। अभोक्ष्यत भवान् घृतेन यदि मत्समीपम् आगमिष्यत्। गुरुं चेत् प्रणमेत् शास्त्रान्तं गच्छेत्।

सूत्रार्थसमन्वयः - कृष्णम् अनंस्यत् चेत् सुखम् अयास्यत् इत्युदाहरणे कृष्णनमनं हेतुः, सुखलाभः कार्यं फलम्। अत्र हेतुहेतुमद्भावः कारणफलयुग्मम् अस्ति। परन्तु केनचित् प्रमाणेन ज्ञायते यत् नायं नमनं करिष्यति नापि अस्य सुखं यास्यति। अतः कारणफलयुग्मेन निर्दिष्टायाः क्रियायाः असिद्धिः गम्यते। अतः नम्-धातोः याधातोः लृङ् भवति। एवञ्च प्रक्रियया अनंस्यत् अयास्यत् इति रूपाणि भवन्ति, तत्प्रयोगेण वाक्यं च सिध्यति।

कृष्णं नमेत् चेत् सुखं यायात् इत्यपि विधिलिङि प्रयोगः भवति। परन्तु अत्र क्रियातिपत्तिः न अभीष्टा।

भूधातोः लृङि तिपि स्यतासी लृलुटोः इति स्यप्रत्यये तस्य आर्धधातुकत्वात् इडागमे भू इस्य ति इति स्थिते इतश्च इति तिपः इलोपे अङ्गस्य लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः इति सूत्रेण अडागमे अभू इस्यत् इति स्थिते स्यस्य सस्य आदेशप्रत्यययोः इत्यनेन मूर्धन्यादेशे अभू इष्यत् इति स्थिते भुवः ऊकारस्य गुणे अवादेशे अभविष्यत् इति रूपं भवति।

अन्येषु उदाहरणेषु एवमेव ऊह्यम्।

भूधातोः लृङि रूपाणि अधः चतुरश्रे प्रदर्शितानि -

लृङ्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अभविष्यत्	अभविष्यताम्	अभविष्यन्
मध्यमपुरुषः	अभविष्यः	अभविष्यतम्	अभविष्यत
उत्तमपुरुषः	अभविष्यम्	अभविष्याव	अभविष्याम

अधः केचिद् धातवः दीयन्ते। तेषां रूपाणि एतावता अतिक्रान्तानि कानिचन सूत्राणि प्रयुज्य कर्तुं शक्यानि। तानि रूपाणि अभ्यासाय छात्रेण साधनीयानि।

१) **पठ** व्यक्तायां वाचि - **अपठिष्यत् अपठिष्यताम् अपठिष्यन्। अपठिष्यः अपठिष्यतम् अपठिष्यत। अपठिष्यम् अपठिष्याव अपठिष्याम।**

२) **गद** व्यक्तायां वाचि - **अगदिष्यत् अगदिष्यताम् अगदिष्यन्। अगदिष्यः अगदिष्यतम् अगदिष्यत। अगदिष्यम् अगदिष्याव अगदिष्याम।**

३) **अर्च** पूजायाम् - **आर्चिष्यत् आर्चिष्यताम् आर्चिष्यन्। आर्चिष्यः आर्चिष्यतम् आर्चिष्यत। आर्चिष्यम् आर्चिष्याव आर्चिष्याम।**

४) **व्रज** गतौ - **अव्रजिष्यत् अव्रजिष्यताम् अव्रजिष्यन्। अव्रजिष्यः अव्रजिष्यतम् अव्रजिष्यत। अव्रजिष्यम् अव्रजिष्याव अव्रजिष्याम।**

५) **कटँ** वर्षावरणयोः - **अकटिष्यत् अकटिष्यताम् अकटिष्यन्। अकटिष्यः अकटिष्यतम् अकटिष्यत। अकटिष्यम् अकटिष्याव अकटिष्याम।**

६) **क्षि** क्षये - **अक्षयिष्यत् अक्षयिष्यताम् अक्षयिष्यन्। अक्षयिष्यः अक्षयिष्यतम् अक्षयिष्यत। अक्षयिष्यम् अक्षयिष्याव अक्षयिष्याम।**

७) **चितीँ** संज्ञाने - **अचेतिष्यत् अचेतिष्यताम् अचेतिष्यन्। अचेतिष्यः अचेतिष्यतम् अचेतिष्यत। अचेतिष्यम् अचेतिष्याव अचेतिष्याम।**

८) **शुच** शोके - **अशोचिष्यत् अशोचिष्यताम् अशोचिष्यन्। अशोचिष्यः अशोचिष्यतम् अशोचिष्यत। अशोचिष्यम् अशोचिष्याव अशोचिष्याम।**

पाठगतप्रश्नाः-३

२१. लुङ् इति सूत्रस्यार्थं लिखत।

२२. लुङि शबपवादः कः।

२३. च्लेः सिच् कस्मिन् लकारे।

२४. सिचि के इत्संज्ञकाः भवन्ति।

२५. अभूत् इति रूपे सिच् लुक् केन सूत्रेण।

२६. गातिस्था ... इति सूत्रेण किं क्रियते।

२७. अभूत् इतीह सार्वधातुकनिबन्धनगुणः कुतो न।

२८. स्मोत्तरे माङि के लकाराः भवन्ति।

२९. न माङ्योगे, किं न।

३०. मा भवान् भूत् इतीह अङ्गस्य अट् कुतो न।

३१. क्रियातिपत्तिः का।

३२. लृङि किं विकरणम्।

१) शप् २) तास् ३) च्लि ४) स्य

३३. लृङि अङ्गस्य किन्न भवति।

१) अट् २) आट् ३) गुणः ४) अभ्यासः

३४. एषु किं रूपं भूधातोः लुङि नास्ति।

१) अभूताम् २) अभुवन् ३) अभूवम् ४) अभूत

३५. च्लेः स्थाने कः भवति।

१) स्य २) तास् ३) यासुट् ४) सिच्

पाठसारः

अस्मिन् पाठे लिङ् लुङ् लृङ् चेति त्रयो लकाराः उपन्यस्ताः। तेषु विधिलिङ् आशीर्लिङ् इति भेदेन लिङ् द्वेधा।

विध्यादिषु अर्थेषु विधीयमानो लिङ् विधिलिङ् इति कथ्यते। प्रेरणा प्रवर्तना वा मुख्यार्थो विधिलिङः। विधिलिङि तिङ् शप् च विधीयेते। यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च इति सूत्रेण परस्मैपदस्य यासुट् विधीयते इति एको विशेषः। यासुटः सस्य लोपः क्वचिद् भवति क्वचिच्च अतो येयः इति सूत्रेण यासः स्थाने इय् इति विधीयते। झेर्जुस् इत्यपि अपरं वैशिष्ट्यं विधिलिङः। ङितो लस्य इतश्च, नित्यं ङितः, तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः इत्यादीनि अपि भवन्ति।

आशीर्लिङ् लकारः आशीर्वादार्थे प्रयुज्यते। आशीर्लिङि यासुटः कित्त्वं किदाशिषि इति सूत्रेण विधीयते। तेन क्क्ङिति च इति सूत्रेण इग्लक्षणगुणवृद्धिनिषेधो भवति।

लुङ् लकारः साहित्यिकानां प्रियः। अस्य लकारस्य प्रयोगं यः करोति तस्य संस्कृतं प्रौढं भवति। अस्य लकारस्य प्रयोगः भूतकालीनां सर्वासाम् अपि क्रियाणां प्रकटनाय व्यवह्रियते। लुङः स्थाने तिङि, शबाद्यपवादत्वेन च्लि, तस्य सिच् इति वैशिष्ट्यानि अत्र पाठे दृष्टानि। इतोऽपि वृद्धिप्रकरणं महत् गुरुत्वपूर्णं चास्ति। तत् अग्रिमेषु पाठेषु प्रदर्शयिष्यते। माङ् प्रयुक्तश्चेत् लुङ् सर्वलकारापवादः भवति। स्मोत्तरः माङ् प्रयुक्तश्चेत् धातोः लुङ् लङ् च भवतः। माङि प्रयुक्ते अङ्गस्य अडाटौ न स्तः।

क्रियायाः अनिष्पत्तौ गम्यमानायां लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ इति सूत्रेण लृङ् विधीयते। स्यतासी लृलुटोः इति सूत्रेण लृङि परतः धातोः स्यप्रत्ययः शबाद्यपवादत्वेन प्रयुज्यते। लृङि परतः अङ्गस्य अडाटौ अपि स्तः।

पाठान्तप्रश्नाः

१. विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् इति सूत्रं व्याख्यात।

२. ससूत्रं रूपाणि साधयत – भवेत्, भवेताम्, भवेयुः, भवेयम्, भवेम।

३. क्क्ङिति च इति सूत्रं व्याख्यात।

४. ससूत्रं रूपाणि साधयत – भूयात्, भूयास्ताम्, भूयासुः, भूयासम्, भूयास्म।

५. लुङ् इति सूत्रं व्याख्यात।

६. सार्वधातुकमपित् इति सूत्रं व्याख्यात।

७. ससूत्रं रूपाणि साधयत – अभूत्, अभूवन्, अभूत, अभूवम्, अभूम ,अभविष्यत्, अभविष्यः, अभविष्यम्।

८. स्तम्भयोः स्थितान् परस्परसम्बद्धान् मेलयत। क-स्तम्भे सूत्राणि सन्ति। ख-स्तम्भे कस्मिन्नर्थे तेषां प्रयोगः इत्यस्ति। कस्य सूत्रस्य कस्मिन्नर्थे प्रयोगः भवतीति मेलनीयम्।

क-स्तम्भः	ख-स्तम्भः
१) परोक्षे लिट्	क) क्रियातिपत्तौ
२) अनद्यतने लुट्	ख) भविष्यति
३) लृट् शेषे च	ग) अनद्यतनभविष्यति
४) लोट् च	घ) भूतसामान्ये
५) अनद्यतने लङ्	ङ) अनद्यतनपरोक्षभूते
६) लुङ्	च) अनद्यतनभूते

७) लृङ्	छ) विध्यादौ

सूत्रार्थयोः - १)-ङ), २)-ग), ३)-ख), ४)-छ), ५)-च), ६)-घ), ७)-क)

९. स्तम्भयोः स्थितान् युक्त्या मेलयत। क-स्तम्भे लकारः अस्ति, ख-स्तम्भे तस्य उदाहरणम् अस्ति। कस्य लकारस्य किमुदाहरणमिति मेलनीयम्।

क-स्तम्भः	ख-स्तम्भः
१) लट्	क) अभवत
२) लिट्	ख) भवेत
३) लुट्	ग) भूयासम्
४) लृट्	घ) अभूवन्
५) लोट्	ङ) अभविष्यत
६) लङ्	च) भवतः
७) विधिलिङ्	छ) बभूविथ
८) आशीर्लिङ्	ज) भवितास्मि
९) लुङ्	झ) भविष्यथ
१०) लृङ्	ञ) भवत

लकारोदाहरणयोः - १)-च), २)-छ), ३)-ज), ४)-झ), ५)-ञ), ६)-क), ७)-ख), ८)-ग), ९)-घ), १०)-ङ)

१०. स्तम्भयोः स्थितान् युक्त्या मेलयत। क-स्तम्भे लकारः अस्ति, ख-स्तम्भे तस्य विकरणादि वैशिष्ट्यमस्ति। कस्य लकारस्य किं वैशिष्ट्यमिति मेलनीयम्।

क-स्तम्भः		ख-स्तम्भः	
१)	लिङ्	क)	शप्
२)	लृङ्	ख)	सिच्
३)	लुङ्	ग)	स्य
४)	लुट्	घ)	हि
५)	लङ्	ङ)	अभ्यासः

६)	लिट्	च)	तास्
७)	लोट्	छ)	यासुट्

लकारवैशिष्ट्ययोः - १)-छ), २)-ग), ३)-ख), ४)-च), ५)-क), ६)-ङ), ७)-घ)

११. स्तम्भयोः स्थितान् युक्त्या मेलयत। क-स्तम्भे रूपं यल्लकारस्यास्ति, ख-स्तम्भे तल्लकारस्य रूपाणि सन्ति। स्वलकारस्य रूपाणि मेलनीयानि।

	क-स्तम्भः		ख-स्तम्भः
१)	भवतः	क)	भूयास्त
२)	भविता	ख)	अभूवन्
३)	भविष्यतः	ग)	अभवत
४)	भवताम्	घ)	अभविष्यत्
५)	भवेतम्	ङ)	बभूविथ
६)	भूयात्	च)	भवथ
७)	अभूत्	छ)	भवितासि
८)	अभवताम्	ज)	भविष्यावः
९)	अभविष्यत	झ)	भवत
१०)	बभूव	ञ)	भवेत

रूपयोः - १)-च), २)-छ), ३)-ज), ४)-झ), ५)-ञ), ६)-क), ७)-ख), ८)-ग), ९)-घ), १०)-ङ)

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तरमाला

उत्तराणि- १

१. वयसा अधिकारेण वर्णेन वा निकृष्टस्य भृत्यादेः प्रवर्तनम् विधिः।

२. अवश्यकर्तव्ये प्रेरणं, नियोगकरणं हि निमन्त्रणम्।

३. कामचारानुज्ञा हि आमन्त्रणम्।

४. सत्कारपूर्वको व्यापारो हि अधीष्टम्। सत्कृत्य प्रवर्तनमित्यर्थः।

५. विचार्य निर्धारणं हि सम्प्रश्नः। संप्रधारणं सम्प्रश्नः।

६. विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु अर्थेषु।

७. अतो येयः इति सूत्रेण यास् इत्यस्य स्थाने इय् आदेशो विधीयते।

८. लिङः।

९. २

१०. १

११. १

उत्तराणि- २

१२. किदाशिषि।

१३. आशिषि।

१४. अदन्तादङ्गात् परस्य सार्वाधातुकावयवस्य यास् इत्यस्य इय् अतो येयः इत्यनेन क्रियते। आशीर्लिङि लिङादेशः तिङ् लिङाशिषि इति सूत्रेण आर्धधातुकसंज्ञकः। अतो न प्रवृत्तिः।

१५. लिङाशिषि।

१६. आशिषि लिङादेशः तिङ् लिङाशिषि इति सूत्रेण आर्धधातुकसंज्ञकः भवति।

१७. १

१८. १

१९. ४

२०. १

उत्तराणि- ३

२१. भूतार्थे धातोः लुङ् स्यात्।

२२. च्लि।

२३. लुङि।

२४. इचौ।

२५. गाति-स्था-घु-पा-भूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु।

२६. गाति-स्था-घु-पा-भूभ्यः सिचः लुक् क्रियते परस्मैपदेषु परेषु।

२७. भूसुवोस्तिङि इति निषेधात्।

२८. लङ् लुङ् च।

२९. अडाटौ न।

३०. माङ्योगः अस्ति। अतः न माङ्योगे इति निषेधान्नाट्।

३१. क्रियायाः अनिष्पत्तिः असिद्धिः अनभिनिवृत्तिः हि क्रियातिपत्तिः।

३२. ४

३३. ४

३४. २

३५. ४

॥इति भूधातुः॥

॥इति षोडशः पाठः ॥